

peznek igazgatókat. Méltóbb személyiséget nem találhatnának a tanszék vezetésére, mint dr. Magyar Bálintot, aki ugyan nem színész, nem rendező, nem dramaturg, de olyan univerzális színházi szakember, akinek a kisujjában van az irányítás művészete. Professzor.”

Történeti munkáiban nem szépíti titkári, direktori szerepét, döntéseit. Tisztában van azzal, hogy emlékezései források, de azt is tudja, hogy a színháztörténet tendenciáit nem lehet kizárólag az írott források tükrében megérteni. Személyes tragédiája, hogy ezt éppen saját életével szemléltette legjobban.

Magyar Bálint

Ötven év színház

(RÉSZLET)

1934 márciusában lettem a Nemzeti Színház tisztviselője. Helyesebben: gyakornoka. Még helyesebben: „külső” gyakornoka. Előzőleg pedig, három éven át, állástalan diplomás. Valamint hosszabb idő óta a színházak buzgó látogatója, tanulmányozója, 1930-ban doktori (ma úgy mondjuk: „kis doktori”) cím megszerzője, reménybeli, saját reménybeli, majdani színházi dolgozó.

A kormányzat számára ekkoriban vált életveszélyessé a munkanélküliség szorítása: alapjaiban kezdte azt fenyegetni. A munkás- és paraszt-munkanélküliséget még lehetett egyszerű rendőri ügyként kezelni, de a hullámok ekkortájt érték el teljes erejükkel az értelmiséget is, ami pedig nem volt tréfadolog, sürgős, legalábbis felszínes orvoslást követelt. Hitler németországi uralomra jutása után nálunk minden már csak idő kérdése lett. Gömbösnek akkor is gyorsítania kellett a tempót, ha nem ez lett volna szándékában, ugyanis nem kockáztathatta meg, hogy olyan – értelmiségi – tömegek licitálják túl, melyeket elvi okokból sem törhet le rendőri erőszakkal.

Ekkor a „harmincévesek” problémája már nem számított újnak: ügyük évről évre jobban foglalkoztatta a közvéleményt. Jórészt a háború (az első világháború) utolsó szakaszába bekevert, „formális”, hadifogságból hazaérkezve tanács és munka nélkül álltak, nem tudták, mit kezdjenek magukkal, de a társadalom, az állam sem tudta, mit kezdjen velük. 1930-ra már túljutottak első fiatalságukon, és munka nélküli tömegeikkel eltorlaszolták a fiatalabbak elől is az érvényesülés útját, robbanással fenyegették

Sugár Károly és Bajor Gizi az Aranybástya 1934-es előadásában

FENT: A Nemzeti Színház kispadján (1940-es évek)
JOBBRA: Feleségével, Síklós Olgával és gyermekeivel (1950-es évek)

az állam egész szerkezetét. Mégpedig „jobboldali” robbanással. A munka nélküli fiatal értelmiségiek többsége ugyanis jobb felé fordult, csak sovány kisebbsége tartott bal felé. 1934-re azután úgy megnőtt a feszültség, hogy a kormányzat nagyarányú intézkedésekre kényszerült. Sok ezer állástalan diplomást helyezett el egy-egy, nyolcvanpengős fizetéssel, szerte az országban.

Háromévi állástalanság után így kettős szerencse ért: magam is bekerültem ebbe az első, értelmiségi segélyakcióba, és ennek révén éppen a Nemzeti Színházba. Ide persze csak egymagam, hiszen az ilyen speciális helyekre csak egy-egy juthatott be közülünk. A többiek számára a közigazgatási terület nyílt meg, az adóhivatalkok, a pénzügy-igazgatóságok világa.

De akárhová is kerültünk, mindig csupán ideiglenesen, mintegy kívülállóként. Fizetésünket nem munkahelyünkről kaptuk, hanem egy bizottság (ÁDOB = Állástalan Diplomások Országos Bizottsága) révén, magántisztviselőnek számítottunk, a magántisztviselők betegbiztosítása járt nekünk (MABI), állami nyugdíj helyett a filléres öregségi segély kilátása, hogy amennyiben az állam ezt az igen korlátozott szelepnitást sem bírná hosszabb időre, zavartalanul szélnek eresztessen mindnyájunkat.

Visszaemlékezéseimet azok számára írom, akiket a magyar színészet egy eddig csak részben feltárt, így még mindig hiedelemnek kitett korszaka érdekel,

a harmincas, negyvenes, ötvenes évek világa. Ezért a színházhoz nem kapcsolódó körülményeimre csak nagyon röviden utalok.

Az emlékirodalom történeti értéke amúgy is problematikus. Már máshol is megpróbáltam szólni a túl könnyen emlékező és ezeket a könnyű emlékezéseket túl könnyen papírra vető emlékezők ellen. Akik egyébként kitűnő művészek lehetnek, olvasott írók, bölcs filozófusok, rokonszenves emberek, egykori jó barátok, régi kollégák, tiszteletre méltó személyiségek, de olvasóikat akaratlanul félrevezetik, mert nem számítanak az emberi emlékezet megbízhatatlanságára, így a magukéra sem, azt írják le, amire emlékezni vélnek, nem pedig azt, amire emlékezniük kellene: hiányzik belőlük a kellő fokú történetírói fegyelem. Csupán elmesélik kiszínezett életüket, nem elemzik kellő fokon azt, ami megtörtént, és nem ellenőrzik azt, amit leírtak. A kivételek száma csekély, és elég lassan szaporodik.

Jómagam történetírónak készültem. Színháztörténeésznék. Említett disszertációm a korai magyar színházról szólt, nem új megállapításokra törekedtem benne, csupán az akkori, kissé szétszórt ismeretek összegzésére. Ki is nyomattam: száz nyomtatott példányt

A Magyar Néphadsereg Színházának igazgatójaként Čapek Fiaim című darabjának szereplőivel (1956).

A képen: Szakács Miklós, Pándy Lajos, Magyar Bálint, Szatmári István, Ajtay Andor, Bulla Elma, Dávid Mihály, Kautzky József, Fehéregyházi Tibor és Bitskey Tibor

kellett beadni akkoriban minden bölcsészdoktori szigorlat előtt. Utána, állástalan éveimben belefogtam a magyar színikritika történetének a megírásába. Ennek töredékeit később egy szerény kivitelű emlékkönyvben jelentettem meg, melyet egykori professzorom, Császár Elemér hatvanadik születésnapjára adtunk ki néhányan, volt tanítványai. Persze, anyagi lehetőségeinkhez mért kiállításban. Mindenesetre úgy érzem, hogy a korán megszokott történetírói p

ályámon is hasznomra volt, az aznapra szóló, mulandónak látszó cselekvéseket is a történetíró szemével ítélem meg. Így nálam a „visszaemlékezések” kifejezés nem a pontatlanság, a szubjektivitás alibije akar lenni. Öregségem idején, a színházak tájáról évtizedek óta elkerülten írt színház- és filmtörténeti írásaimban is mindig aprólékos pontosságra és objektivitásra töreksem, nemegyszer a saját káromra.

1934. március 22-én reggel kaptam meg az értesítést, hogy jelentkezsem a Nemzeti Színház kormánybiztosánál. Az időpont csak számomra történeti jelentőségű, de azért hadd írjam le! A Nemzeti Színházat ebben az évadban (és a következőben) nem igazgató, hanem kormánybiztos vezette, Voinovich Géza, ismert irodalmár, a Klasszikus Regénytár szerkesztője, később a Tudományos Akadémia főtákos. A Bethlen és Klebelsberg kultúrpolitikáját képviselő Hevesi Sándor a Gömbös-kormány hivatalba lépése után nyomban menni kényszerült. Nemzeti Színházunkban utána Márkus László jelentett volna valamiféle átmeneti, „papeni” rezsimit a fasizálódás felé, de ő éppen úgy nem tartotta be a neki szánt játékszabályokat, amint később, a teljes jobbratolódás korában majd Németh Antal sem a rá kiosztott szerepet fogja eljátszani. Márkus mintha hosszú időre rendezkednék be, ráérősen, nem ismeri fel, hogy átmeneti években él, szerepe tehát csak a szükséges lépcsőfoké. Igényeit hangoztatja, aprócska, belső ügyekkel foglalkoztatja a kormányzatot, amivel azt egyre kényelmetlenebb helyzetbe hozza, hiszen annak a láthatóan felgyorsult időben éppen ellenkezőleg, minden egyre sürgősebb lesz. Márkus László nemzeti színházi igazgatósága így csak egy lerövidített évadra terjed. Nekünk családi barátunk, nekem jóakaróm. Amikor a színházhoz kerülök, már nem ő az igazgató, hanem Voinovich Géza, már csak azért is kormánybiztosi minőségben, hogy a személye ne akadályozza a teljes rezsimváltást. A „kormánybiztos” megbízatása ugyanis nem határidőre szól, elvben bármikor meg-

szüntethető, bár az újabb cserére mégis csak a szokásos módon, a színházi évad végén (1935-ben) kerül sor. Ekkor már egy jó esztendeje a Nemzeti Színházban dolgozom.

Milyen minőségben? Néhány irodai tisztviselő között van egy íróasztalom, megcsinálom a „resztlit”, az irodai munka kevésbé jelentős része jut rám, hiszen én vagyok a kezdő. Közvetlen főnököm, Mészáros Sándor László színésznek készült, most titkár, a felsőbbiséget a Szekfű-féle „neobarokk” értelemben talán túlságosan is tiszteli, felettem viszont korlátlan a hatalma, matuzsálemi életet él, a Magyar Színházi Intézetben fejezi be: később barátok leszünk. Bemutatkozásomkor megkérdi, tudok-e gépírni. Tagadó válaszomra azért le kell ülnöm a gép mellé, mindegyik billentyűn rajta van, milyen betű, csak megfelelő sorrendben kell azokat lenyomogatnom. Ha elvétem, újra kezdhetem. Két év múlva már egy nap alatt írom le a *Lear királyt*, ami különmunka, 12 pengő 50 fillért kapok érte. Persze a formákat is menet közben kell megtanulnom. A minisztériumnak írt levél mindig felterjesztés, és mindig személyesen a miniszternek szól. Mégpedig kettős meg-

Dolgozószobájában az 1970-es évek végén

szólítással: „Nagyméltóságú Miniszter Úr!”, és alatta: „Kegyelmes Uram!” A záró passzus pedig ez: „Fogadja Nagyméltóságod mély tiszteletem nyilvánítását!”

Az ilyesmit meg lehet tanulni. A nevem előtt ott van a tekintélyesnek számító két betű: „dr.”, néhány novellám jelenik meg itt-ott, pár írásom a *Nyugatban*, de mindez nem jelent semmit. Akárha kivándorló lennék, az új körülmények között értékét veszti mindaz, amit előzőleg gyűjtöttem. Ideértve doktori diplomámat is. Amire számíthatok, az viszont csupán nyolcvan pengő. A villamosjegy ára harminc fillér, naponta kétszer kell

bemennem a színházba, a munkaidő délelőtt fél tíztől kettőig tart, majd délután fél hattól bizonytalan ideig. Vasárnap persze egész nap, hiszen délutáni előadás is van, csak a kurta ebéidő osztja kétfelé a napot. A közlekedés így könnyen felemészthetné a fizetésemnek majdnem a felét is. Maradok tehát addigi otthonomban, egyéni szerencsém, hogy szüleim nem kívánnak hozzájárulást a háztartáshoz, szerencsétlenségem viszont, hogy ugyancsak messze lakunk, Budán, ekkor még a Városmajoron is túl, a gyaloglás sok energiát – és harisnyát, cipőtalpat – emészt, a villamosozás viszont, mondom, erőmön felüli költségeket jelent.

Egyszer – később – így ismertetem a pályámat: „a Hevesi-féle Nemzeti Színházban kezdtem...” A lazának tűnő fogalmazás valójában a legpontosabb. Hevesivel ugyanis csak egyszer voltam együtt, társaságban, legfeljebb futó ismerősként, viszont az a Nemzeti Színház, melynek kiskapuján beléptem, még az ő keze nyomát viselte magán. Jó – és rossz oldalaival egyaránt.

A királynő – ekkor még sokáig – Bajor Gizi. A férfiak: Ódry, Kiss Ferenc, Uray, Petheó, Sugár Károly... Gazdag névsor, fényesen csillog az utókor szemében. Tegyük hozzá: minden kiválósága mellett is fényesebben, mint a maga idejében. Akkor Jászai Marit emlegették, Szacsavayt, Ujházit, a néha még játzó Márkus Emiliát, a nemrég meghalt Pethes Imrét: az ő nevükben lehetett leszólni az akkori élvonalat. Az emlékezőseknek közös vonása, hogy túlságosan tisztelik az elődöket, és egyben lebecsülik a jelenkort. Én szeretném elkerülni ezt a hibát.

Az érvényesülést számomra is az jelentette, hogy a beérkezettek befogadjanak maguk közé. Valóban: barátságunk legtöbbször halálukig tartott. Jó tapasztalataim joggal leptek meg, hiszen munkaköröm, befolyásom eleinte a semminél is kevesebb volt. Például: az előadás megkezdése után ellenőriztem a ruhatárosokat, nem csalnak-e, nem próbálnak-e meg valamilyen nyomorúságos különkeresetre szert tenni. Szóval a színházi munkásságom első idejét valami ilyenféle kettősség jellemezte: egyrészt az élvonalbeli művészek szívélyes ismeretsége, sőt barátsága, már csak családi kapcsolatok miatt is: nagybátyám-nagynéném neves színészek voltak, korán meghalt szép édesanyámra is még sokan emlékeztek a Nemzeti Színház művészei közül. A barátság persze jólesően lepott meg, hiszen a belterjes színházi világba kívülállónak nem volt könnyű bejutni. Akkoriban még sokan törekedtek erre. A Fészek klub is mecénások pénzéből tartotta fenn magát, akik szívesen áldoztak arra, hogy estéiket ismert színészek közelségében tölthessék. Munkásságom kettősségének másik része pedig az eléggé méltatlanul kialakult helyzet és munkakör, melybe eleinte be voltam zárva.

Amikor megkaptam az értesítést a Nemzeti Színházba való beosztásomról, éppen délelőtti főpróbára készültem. Surányi Miklós darabja állt bemutató előtt, az *Aranybástya*, ez a kényes témájú, a zsidóemancipációt tárgyaló darab, mely, éppen mértéktartása miatt, egyik oldalnak sem tetszett. Tizenhat előadása az akkori viszonyok között nem jelentett éppen bukást, de sikert sem.

A főpróba ekkoriban a színházi világ Achilles-sarka volt. A színházak szívós, de hiábavaló küzdelmet foly-

tattak kártékony hatása ellen, miközben különféle főpróbatípusokkal próbálkoztak. De bármelyikről is volt szó, a végeredmény mindig ugyanaz lett: a kritikusok mellett a kollégák, a hozzátartozók, a hozzátartozók barátai stb. minden esetben zsúfolásig megtöltötték a nézőteret. A színházak olykor megpróbálták semlegesíteni az álszínésznőkből és erőszakoskodó öregasszonyokból álló alvilági főpróbatenyészetet, mely bennfentességét az előadás ócsárlásával, a színház belső ügyeinek pletykaszintű kitergetésével igyekezett bizonyítani, ám ez a semlegesítés sohasem járt sikerrel. A kísérletek meghiúsultak a kritikusok ellenállásán, akik úgy vélték, hogy a rendes, esti közönséggel együtt nézni meg a darabot egyet jelent az újdonságról való lemarradással. A színházak pedig minden esetben belátták, hogy a késedelmes, kurtára fogott vagy pláne elmaradó kritika többet árt a mégoly ártalmas főpróbalégekörnél is. Így azután hamarosan mindig minden visszazökönt a régi kerékvágásba.

Az *Aranybástya* idején a Nemzeti Színház éppen a „pofa”-főpróbánál tartott. Ilyenkor a főtítkár a nézőtéri vasajtónál állva engedte be az ismerősöket, lényegében persze mindenkit, hiszen az esetleges illetéktelenek távol tartása, elküldése nagyobb feltűnéssel, zavarral járt volna, mint szemet hunyni tolakodásuk felett. Nem beszélve a színházi világban megszokott félismerősök tömegéről, akik hosszú ideje ismétlődő erőszakoskodásuk folytán szinte már ismerősöknek tünnek.

Szerény szűrési kísérlet volt nem a főbejáraton, hanem a színészbejárón át engedni be a közönséget. Ez talán a szemérmesebbjét visszatartotta, viszont legalább ugyanannyit csábított próbálkozásra éppen a színészbejáró intimitása. Mindenesetre a Nemzeti Színház főpróbáira ekkoriban az Emke-sarkon lévő kis kapun át vezetett be az út, eléggé dísztelen folyosón át, melynek végében a nyitott vasajtónál állt Bálint Lajos főtítkár, akinek ellenőrzése, mint évek múltán majd az enyém is, jobbára köszöngetésekre szorítkozott.

Bálint Lajos is családi barátunk volt, nagybátyám egykori társa a Thália Társaságban. Persze nyomban átadtam neki a rossz papíron, rosszul olvasható, gépelt iratot, amit ott helyben el is olvasott. Azóta sem felejttem ezt a pillanatot. A Nemzeti Színház bal oldali, földszinti folyosóján, nappal lévén, nem égett a villany, viszont a Rákóczi útra nyíló ablakok inkább dekorációként szolgáltak, fényt alig bocsátottak be, nem sokkal lett tőlük világosabb a félhomálnál. Bálint Lajos kicsit ferdén tartotta megbízólevelemet a csekélyke, derengő fény felé, majd gratulált, ezúttal már mint kollégának.

Persze hogy ilyen körülmények között az *Aranybástya* nagyon tetszett. A darab is, az előadás is. Ma is így emlékszem vissza rá, bár biztos, hogy a váratlan öröm, az állástalanság kínos feszültségének felengedése, a kilátástalanság lidércnyomásának megszűnte kissé megszépítette a valóságot. De ezzel együtt is 1934 tavaszának legszebb nemzeti színházi előadása volt. Összehasonlításra bőven nyílt alkalmunk: abban az időben a Nemzeti szinte pontosan kéthetenként kényszerült új darab bemutatására: többre nem akadt közönsége, hat hónap alatt tizenhárom bemutatója volt, többségében nem haladva meg a hat-nyolc előadást. A mindig csodált Bajor Gizi hármass szerepet játszott az *Arany-*

bástyában, anyát, lányát és unokáját, sokszínűnek, élénknek és amellet elgondolkodtatónak látom ma is az előadást. Kiss Ferenc, Aczél Ilona és Sugár Károly volt a partnere.

Másnap jelentkeztem Voinovich kormánybiztosnál, és megkaptam az említett íróasztalt a titkárság fölött, a harmadik emeleti irodában. Megkezdődött tehát az ismerkedés. A színészekkel, a kollégákkal, az épülettel.

A nézőtérén régen otthonos voltam. Diákéveimben mindig bejártam minden zegét-zugát, fel a karzatig. Részben azért is, hogy megnézzem, nincs-e ott valaki barátom, osztálytársam, diákszokás és diáklehetőségek szerint, fenn a magasban. Én kivétel voltam, az én jegyem a földszintre szolt. A napilapoknak ebben az időben állandó jegye volt a Nemzeti Színházba, apám az egyik legtekintélyesebb napilapot, a *Magyarországot* szerkesztette, így ennek a jegyét kaptam meg időről időre, talán tucatnyiszor egy évben. Többnyire hárman jártunk együtt, osztálytársak. Apáthi Imre, később, korai haláláig neves, kitüntetett művész, Kovách Aladár, aki 1944 nyarán lett alig három hónapra a Nemzeti Színház igazgatója (előzőleg Németh Antal szürke eminenciásának tartották), és én, 1934–37-ig a színház tisztviselője, majd 1945–55-ig a főtitkára. Apáthi Imre érettségi után a Főiskola (akkor: Színiakadémia) növendéke lett, kicsit el is vált az utunk, hogy majd a színházban újra találkozunk.

Felmerülhet az a kérdés (persze csak én vetem fel magamnak), hogyan lehet az, hogy többirányú kapcsolataim ellenére egészen eddig rokonaimon kívül személy szerint senki színészt nem ismertem, a színpad világába először csak kinevezésemkor léptem be. Színházi körökben ugyanis gyakran két véglet tapasztalható. A szülő vagy szívósan igyekszik utat törni gyermekének, máskor viszont inkább távol tartaná a színházat. Az én esetem az utóbbi volt. Szóba sem került, hogy szüleim, nagyszüleim, nagybátyámék akár egyszer is bevigyenek az öltözők világába. Minthogy pedig magam is jobban szerettem mindenféle társaságoknak, együtteseknek inkább megfigyelője, mint résztvevője lenni, fel sem merültek ilyen kívánságaim. Ma is emlékszem, amint négy-öt évesen, nagybátyámék otthonában riadtan láttam nagynénemet harsányan szónokolva fel-alá járkálni a szobájában. Félénk kérdezősködésekre a konyhában azt a választ kaptam, hogy szerepet tanul. Ettől nem lettem okosabb, csak bólogattam. Más színész- és újságírógyerekekkel (többek között saját gyerekeimmel) ellentétben akkori színházi élményeim száma igen csekély volt. Láttam a *János vitézt* a Király Színházban, az obligát *Jancsi és Juliskát* az Operában, a *Három a kislányt* a mai Erkelben és a véletlen szomszédság révén, Sebestyén Gézáék jóvoltából néhány előadást, sőt próbát is a Budai Színkörben. Az első nemzeti színházi estémre, a *Szentivánéji álmra* csak később, 1921-ben került sor. Ezek után meglepetésszerűen ért, amikor a Nemzeti Színház történetén dolgozva egy 1913-as *Színházi Életben* váratlanul a saját nevem ötlött a szemembe. Valami jót mondtam (ma is emlékszem a jelenetre), és az került be a lapba színesítő gyerekszájként, egyben némi reklámul nagybátyáméknak.

Az újságok és a színház szeretetét így egy, az újságok és a színház körében mozgó családban fonák módon

magam is valamiféle megbocsátható fogyatékoságnak éreztem, ami nem elsőrendű létszükséglet, csupán az adódó szabadjegyek kihasználása, egyben a legközvetlenebb büntetési eszköz. Rossz bizonyítvány stb. esetén tehát egy ideig nem mehettem színházba, ha ilyenkor apám mellényzsebéből csak estefelé került elő a véletlenül elfeledett szabadjegy, bizony kárba veszett. A színházszeretetem mellett moziszeretetem ennél sokkal súlyosabb, valóban kárhoztatható fogyatékoságnak tűnt, szinte megbocsáthatatlannak. Azokhoz a moziélményekhez, melyek nélkül (félszázaddal) későbbi, filmtörténeti írásaim talán el sem készülhetek volna, csak furfangos, többnyire ízlésem ellen való trükkök (hazudozás) segítettek hozzá.

Az a társadalmi réteg, melyhez tartoztam (kevesebb, mint osztály, de több, mint csoport), törekvéseit mintha nem támogatta, inkább szűkítette volna, mintha már csak a jogászság maradt volna számára egyetlen lehetséges életformának. „A jogászból minden lehet”, hallottam sokszor, ám minden csábító konkrétum nélkül. Így azután szórakozásból és jutalomképp járhattam színházba, akár sporteseményekre (az FTC és az MTK is rendszeresen küldött állóhelybelépőket a lapoknak). Moziba viszont – mint mondtam – nem, olyannyira, hogy a nehezen kivívható évi egy-két alkalomért feleslegesnek láttam eltérni jól bevált módszereimtől. Sok-sok önképzőkörnek, kongregációnak vagy – szép időben – sétának köszönhettem az akkori, utcasarki, „kis bűdös”-nek nevezett, valóban kétes illatú moziban szerzett élményeim, azoknak is az első soraiban, hiszen szinte egyetlen pénzforrásnak számított az olykor megtakarított villamospénz. Ekkor még oda-vissza, 48 fillér.

Sokkal később, Shaw rövid életrajzában olvastam a magam helyzetéhez hasonlót, hogy a közhit szerint a neveléshez teljesen elegendő a polgári otthon négy fala, a családi élet ritmusa, a szülők magatartása, a vendégeskedések hangulata: ezek hatására a „jóneveltség” spontán öröklődik át nemzedékről nemzedékre. Ha valami hiba van, a kemény büntetés mindig használ. „Én is attól lettem ember, hogy az apám szigorúan fogott!” – mondták gyerekkorom idejének felnőttjei. Barátom édesapja egyetemi professzor volt, csendes, jóindulatú bácsi. Ám tudta, hogy e nélkül a jóindulatú, kemény szigor nélkül nem megy a nevelés. Egyszer valami csínytevésért közülünk, a gyerekszobából hívta ki a barátomat, halkán, mondhatni: udvariasan. Aztán behallatszott a jajgatás, amint bottal verték a bűnöst, aki utána visszajöhetett közénk játszani. Amennyire magam körül láthattam, sehol sem volt szokásban meghitt beszélgetés gyerekek és felnőttek között. A barátságos hangulatú otthonokban (nem mindegyik volt az) sem hallottam őszinte, jó kapcsolatról. Viszont ez a távlatartó felszínesség jól megfért a formális szeretettel, az aggodalommal: a szülők a legcsekélyebb gyanús jelre is orvosért rohantak. A jövő nemzedék egyénisége így inkább kizárásos módon alakult, a családi érintkezés túlnyomó részét utasítások, tiltások és büntetések töltötték ki. Amennyire láttam: mindenütt. Amivel csak azt akarom mondani, hogy jóval magasabb szintről indulhattam volna el pályámon a számomra tálcán nyújtott lehetőségek felhasználásával, ám ezeket a konvenciók vasfüggönye rejtette el előttem.